

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
DƏDƏ QORQUD ADINA
FOLKLOR ELMİ-MƏDƏNİ MƏRKƏZİ**

**AZƏRBAYCAN
FOLKLORU
ANTOLOGİYASI**

VIII kitab

(AĞBABA FOLKLORU)

BAKI – 2003

Azərbaycan Respublikası MEA
Folklor Elmi-Mədəni Mərkəzi
Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur.

TOPLAYIB TƏRTİB EDƏNLƏR:
f. e.n., dos. Hüseyn İsmayilov,
Tacir Qurbanov

Ön sözün müəllifi: Hüseyn İSMAYILOV

Redaktoru: f.e.d., prof. İsrail ABBASLI

Rəyçi: f.e.n. Əziz ƏLƏKBƏRLİ

Azərbaycan folkloru antologiyası, VIII kitab, (Ağbaba folkloru). Bakı, “Səda” nəşriyyatı, 2003.

Azərbaycan Respublikası MEA Dədə Qorqud adına Folklor Elmi-Mədəni Mərkəzinin “Azərbaycan folkloru antologiyası” seriyasından nəşr etdiyi bu cildə Azərbaycanın əzəli, əbədi torpaqlarından olan **Ağbaba mahalının** zəngin və təkrarsız folklor inciləri toplanmışdır.

ISBN-5-86874-037-8

©“Səda” nəşriyyatı, 2003

ÇOXCİLDLİ "AZƏRBAYCAN FOLKLORU ANTOLOGİYASI" NİN (AFA) NƏŞR OLUNMUŞ KİTABLARI

1. **AFA, I.** Naxçıvan folkloru, tərtib edənlər: Təhmasib Fərzəliyev, Məhərrəm Qasımlı, elmi redaktoru və "Ön sözü"ün müəllifi İsrafil Abbasov, rəyçilər; Vəli Əliyev, Bəhlul Abdulla, Bakı, "Sabah" nəşriyyatı, 1994.

2. **AFA, II.** İraq-Türkman cildi, tərtibçilər: filologiya elmləri doktoru, professor Qəzənfər Paşayev, doktor Əbdüllətif Bəndəroğlu, redaktoru filologiya elmləri doktoru, professor Yaşar Qarayev, rəyçilər; filologiya elmləri doktoru, professor Azad Nəbiyev filologiya elmləri doktoru, professor İsrafil Abbaslı, Bakı, "Ağrıdağ", 1999.

3. **AFA, III.** Göyçə folkloru, toplayıb tərtib edən, Hüseyin İsmayılov, redaktoru filologiya elmləri doktoru, professor Yaşar Qarayev, rəyçilər; filologiya elmləri doktoru, professor Qara Namazov, filologiya elmləri namizədi Oruc Əliyev, Bakı, "Səda" nəşriyyatı, 2000.

4. **AFA, IV.** Şəki folkloru, tərtib edənlər: filologiya elmləri namizədi Oruc Əliyev, Hikmət Əbdülhəlîmov, Ramazan Qafarov elmi redaktoru və "Ön sözü"ün müəllifi filologiya elmləri doktoru, professor Yaşar Qarayev, rəyçilər; filologiya elmləri namizədi H.İsmayılov, Sənətsü naslıq namizədi F.Çələbi, Bakı, "Səda" nəşriyyatı, 2000.

5. **AFA, V.** Qarabağ folkloru, toplayanlar İsrafil Abbaslı, Təhmasib Fərzəliyev, Nəcəf Nazim (Quliyev), tərtib edən və "Ön sözü"ün müəllifi filologiya elmləri doktoru professor İsrafil Abbaslı, redaktorları: filologiya elmləri doktoru, professor Yaşar Qarayev filologiya elmləri namizədi, dosent Hüseyin İsmayılov, rəyçilər: filologiya elmləri doktoru Bəhlul Abdulla, filologiya elmləri namizədi Oruc Əliyev, "Bakı", "Səda" nəşriyyatı, 2001.

6. **AFA, VI.** Şəki folkloru, tərtib edən Hikmət Əbdülhəlîmov, elmi redaktoru filologiya elmləri doktoru, professor Yaşar Qarayev, "Ön sözü"ün müəllifi **sənətsünaslıq namizədi Faiq Çələbi**, rəyçi filologiya elmləri namizədi H.İsmayılov. Bakı, "Səda" nəşriyyatı, 2002.

7. **AFA, VII.** Qaraqoyunlu folkloru, tərtib edənlər filologiya elmləri namizədi H.İsmayılov, Qurban Süleymanov, elmi redaktoru filologiya elmləri doktoru, professor Qara Namazov, rəyçilər filologiya elmləri doktoru İsrafil Abbasov, filologiya elmləri namizədi Oruc Əliyev. Bakı, “Səda“ nəşriyyatı, 2002.

AĞBABA FOLKLORU

Əski türkcə torpağı olan Ağbaba mahalının tarixi taleyi global və regional siyasi proseslərin təsiri ilə elə şəkildə gətirilib ki, bu ərazi Türkiyə ilə Azərbaycanı həm qovuşdurub, onların arasında ortaq bir məntəqə olub, həm də ayırıcı-yadelli ölkələrin hərbi-siyasi təcavüzü nəticəsində iki yerə parçalanıb; bir hissəsi müstəqil Türkiyənin, bir hissəsi isə müstəmləkə Azərbaycanın tərkibində qalıb.

Türkcənin əfsanələşmiş tarixinə görə, bizim etnik folklor yaddaşımızdan "Nuhun tufanı" kimi keçən "Dünya daşqını" zamanı tanrının hökmüylə gəmisini Ağrı dağında dayanan Nuh Əleyhü səlam bu yerləri Oğuzun, Türkcənin babası Yasəfə verib, onları bu ərazilərdən başlayaraq Böyük Türkcə standında məskun edib.

İkinci minilliyin başlanğıcından oğuz Türklərinin Türkcə sultanı və Ön Asiyalı Saman oğullarından, Kiçik Asiyalı bizanslılardan azad edərək öz əski ərazilərində Türkcə siyasi hakimiyyətini bərpa etdikdən sonrakı 8 əsr ərzində Ağbaba Türkcə dövlətinin siyasi sınırları içində olub. Tarixi materiallardan məlum olur ki, Ağbaba XVI yüzillikdən başlayaraq Çıldır sancağı, Çıldır əyaləti adıyla Türkiyə ərazisinin inzibati vahidi kimi qeyd olunur. Çıldır əyalətinin içərisində yerləşən Ağbaba bölgəsi bir tərəfdən Axılkələyə, bir tərəfdən Çıldır – Qarsa, bir tərəfdən də Dağ-Borçalıya söykənir. Bu ərazi 1877-1878-ci illərdə baş vermiş rus-türkcə müharibəsindən sonra işğalçı rusların əlinə keçmişdir. Bu dövrdə Ağbaba Qars vilayətinin tərkibində bir nahiyə idi. XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq rus imperiyasının Qafqaza doğru başlanan işğalçı hərbi təcavüzü nəticəsində bütövlükdə regionun sosial-mədəni həyatında tənəzzül baş vermişdir. Müstəqil xanlıqlar şəklində mövcud olan Azərbaycan xalqının həyatında ağır sarsıntılar yaşanmış, 1828-ci il rus işğalı ilə Azərbaycan türkcə siyasi və iqtisadi azadlığını itirmişdir. 1828-1918-ci illər ərzində müstəmləkə rejiminə düşərək edilmiş Azərbaycan xalqı ağır sosial sarsıntılardan keçmiş, Milli ruhu və Azadlığı öz mənəvi dünyasında qoruyub sağ saxlaya bilmişdir. Bizim - Azərbaycan türkcəli yünün məhv olmamasında, təbii ki, əsas

faktor möhtəşəm və qüdrətli Türkiyə dövlətinin mövcudluğudur. Mühitdən aldığı ağır zərbələrdən deformasiyaya uğrayan Azərbaycan türklü yünün etnik mövcudluğu məhz Türkiyə dövlətinə arxalanaraq ən ağır sınaqlardan çıxıb çıxmışdır.

XIX yüzilliyin müharibə şəraitində keçmiş ilk 30 ildən başlayaraq Azərbaycana və onun Ermənistan adlanan hissəsinə Livandan, Yunanıstandan, İrandan, Türkiyədən və digərinin başqa ölkələrindən erməni (hay) axını başlanmış, rus imperiyasının geosiyasi maraqlarına uyğun gəldiyindən onlardan alət kimi istifadə olunmuş, tədricən bu ərazilərdə məskunlaşdırılan haylardan həm destabilləşdirici faktor kimi faydalanılmış, həm də Türkiyə və Azərbaycan türklü yünü arasında etnik bufer zona yaradılmışdır.

1918-20-ci illərdə gəlmə ermənilərin törətdiyi kütləvi qırğınlar nəticəsində Ağbaba əhalisinin bir qismi Türkiyənin Qars vilayətinə köçmüş, bir hissəsi isə erməni "təmərküzləşməsi" nəticəsində ağır məhrumiyyətlərə düçar edilmiş, kəndləri xarabazara çevrilmişdir. Erməni (hay) vəhşiliyinin çoxsaylı təsdiqi faktorlarından biri kimi bu xarabalıqların bəzilərinin adları (Zazanın xarabası, Düzxaraba, Selim xarabası, Tez xaraba və s.) bu gün də yaddaşlardan silinməmiş, bəzilərinin adı isə (Güllü bulaq yaxınlığındakı yeddi xarabadan ikisi, Qaragüneytəpənin ətəyində üç xaraba, Qaraçanta kəndinin yanında iki xaraba) artıq unudulmuşdur. Rəsmi sənədlərdən məlum olduğu kimi, keçən əsrin əvvəllərində Ağbabada əlildən artıq kənd olmuşdur. Rus imperiyasının havadarlığı ilə ermənilər tərəfindən bölgə kəndlərinin təxminən yarısı 50-ci illərədək yerlə-yeksan edilmişdir. XX əsrin əvvəllərindən artan erməni axını bu əraziyə, əsasən, Muş, Sarıqamış, Van, Qızılçaxçax, İqdir və s. yerlərdən gəlmişdir.

Ağbaba bölgəsində 1988-ci ilə qədər 27 kənd var idi. Bunlardan 21-də (Güllü bulaq, Xozu, Qaraçanta, Qaranamaz, Çaybasar, Göllü, Balıxlı, Güllü cə, Öksüz, Ellərkənd, Çaxmaq, Ağbaba Təzə İbiş, Qonçalı, Düzkənd, Oxçoğlu, Daşkərpü, Təpəköy, Şurabad, Qarabulaq və Mağaracıq) türklər yaşayırdılar. Əsrin əvvəllərindən gəlmiş ermənilər isə cəmi beş

kənddə məskunlaşmışdılar. Amasiyada əhalinin böyük əksəriyyətini türklər təşkil edirdilər.

Təbii coğrafi mövqeyinə görə, Ağbaba Şərqi Anadolunun bir hissəsi olub, dağlıq ərazidə yerləşir.

Ağbabada böyük meşələr, zəngin heyvanlar aləmi olmuşdur. Oxçoğlu, Güllü bulaq ətrafındakı meşəliklər, Yabıqırılan meşəsi, Söyüdlü nü yaxınlığındakı təpələrin yamaclarındakı topa-topa ağaclar və ona yaxın dərələrdəki pöhrəliklər, Çaxmaq kəndinin sərhəd tərəfində olan kiçik meşəlik və s. o meşələrdən yadigardır.

Öksüz, Güllü cə, Çivinli, Ellərkənd, Xozu, Göllü və s. kəndləri əhatə edən onlarca qala və qalaçalar vardır.

Ağbabada əkinçilik və maldarlıq çox inkişaf eləmişdi. Dənli bitkilərdən arpa, buğda əkilir, cins mal-qara və qoyun saxlanılırdı. Qabaqlar taxıl zəmiləri çox geniş əraziləri tuturmuş. Təsadüfi deyildir ki, Ağbabada bəzi kəndlərdə bir neçə dəyirman (Daşdanoglundun dəyirmanı, Qəribağanın dəyirmanı, Paşanın dəyirmanı, Qrellərin dəyirmanı, Səfərin dəyirmanı, Şaban katdanın dəyirmanı və s.) olmuşdur. Bu dəyirmanların bir qismi 30-cu illərə qədər, bir qismi 60-cı illərədək işləmişdir. Bəzi dəyirmanların qalıqları indiyə qədər qalmaqdadır.

Ağbabanın Qoncalı, Çivinli, Xozu və s. köylərində öncələr çoxlu zəyrək əkilər və bu bitkidən min bir dərindən dərmanı olan yağ-bəzir alınmış. Bəzi kəndlərdə rast gəlinən bəzixana qalıqları və bəzir daşları dediklərimizi təsdiq edir.

Ağbaba ərazisi başdan-başa türk adı ilə bağlı dağlar, dərələr, qayalar, çayırlar və bulaqlarla doludur. Burada hər daş, hər qaya, hər dağ, hər dərə türk adından, türk soyadından, varlığından soraqlar verir. Bunu daha yaxşı təsvir etmək üçün bəzi coğrafi adlara nəzər yetirək:

Dağlar: Yanıq, Bolluq, Biryana, Ahar-Bahar, Qardaşvay, Biğelli, Çalağan yuvası, Maral yatağı, Şişdağ, Balıxlı, İkiqat, Ağbaba, Aşdibaba, Kaloğlan, Göy dağ, Allahu Əkbər, Börəel, Kalley, Dihnə, Qalaça, Güney, Kaldağ, Qoyun dağı, Səngər, Qızıldağ və s.

Təpələr: Bayramalının təpəsi, Şiştəpə, Məzartəpə, Xatınoglundun təpəsi, Uç təpə, Orta yal, Qaragüneytəpə və s.

Dərələr: Dərvişin dərəsi, Dərin dərə, Çətin dərə, Nazik dərə

rə, Ömər dərəsi, Sadıqlının dərəsi, Mumuxan dərəsi, Çaxmaq dərəsi, Sınıq dərə, Şəlalə dərəsi, Cinli dərə, Ay dərəsi, Haxoyun dərəsi, Börəel dərəsi, Çələb dərəsi, Xozeyn dərəsi, Asdanın dərəsi, Məmədqasım ağanın dərəsi, Söyünpaşanın dərəsi, Məmmədəminin dərəsi, Abutalibin dərəsi və s.

Qayalar: Ceyran qayası, Qara qaya, Şiş qaya, Qızıl qaya, Taya qaya, Quş qayası, Cin qayası, Topqaya və s.

Çaylar: Qaraxan, Arpa çayı, Lalaxan, Qızılkilsə, Xəncərdü şən, Danasulağı və s.

Bulaqlar: Aydın bulağı, Qırmızı bulaq, Gölbulaq, Tağı bulağı, Üçbulaq, Həmənin bulağı, Məsimin bulağı, Şəfa bulağı, Göy bulaq, İlanlı bulaq, Muncuqlu bulaq, Qanqallı bulaq, Qoşabulaq, Soyuqbulaq, Sallı bulaq, Şaqlamgözə, Təndir bulaq, Məşədi Əhmədin bulağı, Turş xalxalın bulağı, Qarasu, Ağsu, Çalağan yuvası, Altıbulaq, Qoşadaşaltı, Ziyarət bulağı və s.

Ağbabada tez-tez rast gəlinən mağaralar; Göy dağ, Taya qaya, Topqaya (bu abidələrin sayı üçdür), Türkiyə sərhəddinə doğru nazik zolaq şəklində uzanan daş xiyabanlar, Allahu-Əkbər dağındakı Ziyarət, Ağbaba və Şiş ocağı ziyarətgahları, Öksüz, Üçqardaş və Süddaş pirləri babalarımızın əski dövrlərdən bu ərazilərdə yaşadığını göstərən ölməz tarixi abidələrdir. Mustuqludakı daş mustuqlardakı (Mustuq daş növ anlamındadı - H.İ.) qabartmalar, qonçalar ("Gü nəşcik"lər), "Qoncalı" ("gü nəşciyi olan - H.İ.") ulu əcdadlarımızın əski dünyagörüşləri ilə bağlıdır. Gü nəşə sitayiş inamının bu gü nü mü zə qədər gəlib çatan nişanəsidir. Öksüzdəki qaya təsvirləri, Xozunun Təpəbaşı adlanan ərazisindəki bir neçə qəbirdəşində bu gü nü mü zə qədər gəlib çatan Orxon-Yenisey yazıları, Qoncalı, Göllü, Öksüz və s. kəndlərindəki oğuz qəbirləri Ağbaba bölgəsinin Oğuz məskəni olduğunu təsdiq edən təkzibolunmaz dəlillərdir.

Ağbaba yer-yurd adlarının içərisində Qaramməd, Qaraçanta, Qaranamaz, Qarabulaq, Qaraxan kimi toponimlərdə rastlaşdığımız qara sözü "böyük", əzəmətli, "nəhəng" anlamındadır. İbiş (Təzə və Köhnə İbiş. Köhnə İbiş Qarsın tərkibindədir) və Öksüz yer-yurd adları da xüsusi maraq doğurur. Yaşlıların dediklərinə görə İbiş və Öksüz qaraqoyunlu

tayfasının iki tirəsinin adıdır. Bölgədəki Dəli Sərsəran (Güllü cənin əski adı), Çələb, İlanlı (Çaybasarın əski adı) toponimləri də əslimizdən-kökü müzdən soraqlar verməkdədir. Dəli Sərsəran ("Dəli Sərsərlərin yaşadığı yer"), "Çələb", (türk dilində "Allah" deməkdir). İlanlı yer adı da təsadüfi yaranmayıb, ulu əcdadlarımızın animistik və totemistik görüşlərindən bu günümü zə yadigar qalır. Tarixdən bəllidir ki, qədim türklər müqəddəs əcdadların ruhunu ilan şəklində təsvir etmişlər. İlanlı toponiminin yaranması, heç şübhəsiz bununla bağlıdır.

Ağbaba ərazisində əski dini görüşlərin (şamanizm, sufizm) izləri günümüzə qədər gəlib çatmışdır. "Hər adam xırxa geyə bilməz", "sofudu, əyə bilməzsən", "sofu kimi dünya nəmətlərinə göz yumub", "babamın görüna and olsun" və b. deyimlər dediklərimizi təsdiq edir.

Ağbaba ərazisində "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları ilə səsləşən yer-yurd adları da az deyil. Oxçoğlu, Göy dağ, Domrulun qalaçası, Qaragü neytəpə, Mumuxan kimi toponimlər bu qəbildəndir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının bir boyunda deyilir: "Alp Rüstəm aydır: Mənim qırımım Ənsə Qoca oğlu Oxçu olsun". Deməli, Oxçoğlu (əslində Oxçuoğlu) Ənsə Qoca oğlu Oxçunun oğlunun adından götürülmüşdür. Yenə "Kitabi-Dədə Qorqud"da deyilir: Qazan xan deyir: "Kafir sərhəddinə, Cızıxlara, Ağlağana, Kökcə dağa çıxayın:" Burada adı çəkilən Kökcə dağ Ağbabanın Göy dağıdır. Güllü cə kəndi yaxınlığındakı Domrul qalaçası Dəli Domrulun, Qaragü neytəpə isə Qazan xanın qardaşı Qaragü nəninin ünvanından soraqlar verir. Mumuxan yer-yurd adı (bu kənd 1918-ci ildən xarəbədir) "Kitabi-Dədə Qorqud"da adı çəkilən "dəmir donlu Mumağ"ın adı ilə bağlı yaranmışdır.

Ağbaba ərazisindəki lap sərhəddə yerləşən Dədəpir adlı pirdə çox qədim tarixi abidələrdən sayılır. Ahılların dediklərinə görə bu pirdə Dədəpir adlı bir dədənin qəbridir. Bəzi rəvayətlərdə Dədəpir Dədə Qorqudun ortancıl qardaşı kimi anılmaqdadır.

Ağbaba ərazisində ən əski zamanlardan türklər yaşamışlar. Qaraqoyunlular, arpalılar (Arpa çayı, Arpa gölü nən adları "arpalı" tayfasının adını daşıyır), Sorsorlar, qarapapaqlar,

sıraqlar, qrellər və b. tayfalar qədimlərdən bu ərazidə məskunlaşmışlar. Şörəyel yer-yurd adı da, "Dədə Qorqud"da xatırlanan Şəruq da sıraqlar tayfalarının adı ilə bağlı yaranmışdır.

Ağbaba bölgəsində Ağbaba kəndi, Ağbaba adlı zirvə, Ağbaba ziyarətinin olması onu göstərir ki, bu yer-yurd adı təsadüfi yaranmayıb, həmin yörənin əski çağları ilə sıx bağlıdır. Vaxtilə Ağbaba ərazisində əllidən ziyadə kənd olsa da rus işğalından sonra bölgədə bu kəndlərin sayı yarıbayarı azalmışdır. Elə bundan yana əhalinin bir qismi Qarsın içərilərinə, bir qismi qonşu Borçalıya üz tutmalı olmuşdur.

"Ağbaba" toponiminin etimoloji açımı ilə bağlı bir sıra maraqlı mülahizələr vardır. Bəzi yaşlı adamlar bu sözü n "ax, baba"dan yaranmasını söyləyirlər. Alimlərimizin bir qismi (tədqiqatçılar f.e.d. professor Buludxan Xəlilov, f.e.n., dosent Aslan Bayramov) "Ağbaba" sözü nü n ağbaba adlı yırtıcı quş adından götürüldüyü nü iddia edirlər. Onlar göstərir ki, ağbaba quşu (ağ qartal) Ağbaba ərazisində yaşayan türlərin onqonu olmuşdur.

Maraqlı mülahizədir. Bəs onda Ağbaba dağ zirvəsi, ordaki Ağbaba ziyarəti nə ilə bağlı yaranmışdır? Bu sualı cavablandırmaqdan ötrü sözü n özü nə diqqət yetirək. "Ağbaba" iki hissədən ("Ağ" + "baba") ibarətdir. İkinci hissə ("baba") mə'lumdur. Ağbaba ərazisində çox vaxt ataya "baba" deyə mü raciət olunur. "Ağ"ın mə'na çaları çoxdur. V.V.Radlov "ağ" sözü nü n üç mə'nasını (rəng, təmiz, xeyirxah) göstərir. Görkəmli mifoloq alim M.Seyidov qeyd edir ki, "ağ"ın "ucalan", "yüksələn" mə'naları da vardır. Buradan mə'lum olur ki, "Ağbaba", "Uca atanın yurdu", bir az da dəqiq desək "İşıqlı atanın (Ulgen) yurdu" deməkdir.

Bu antologiyanın sonunda verilən sözlük böyük elmi-filoloji əhəmiyyətə malikdir. Çünki bu ərazidə, Ağbaba ərazisində el arasında işlənən elə sözlər var ki, başqa regionlarda işlədilmir. Məsələn: Ağzəmməz (əfəl, tənbel, iş bacarmayan), qənətmə (yemlik şirəsindən hazırlanan saqqız), qorozdanmaq (özünü öymək, şişkin danışmaq), çippa (yuxa təndir çörəyi), fasıl (müddət), sosur (qaş-qabağlı adam), xırça (balaca boy), titiz (kəmhövsələ, tələsik adam), təyarə (qalaqlanmış peyin yığını), bökən (qalın təndir çörəyi), doruq (qabığı soyulmamış nazik

tir), dirgan (yaba ilə götü rü lən ot, bəlim topası), epey (çoxlu), kələcoş (yağ və quruddan hazırlanmış yemək), eyrəti (çirkin, bədheybət), yərənnix (şit zarafat), Xəsim (ortaq) və b. Bu bölgə ərazisində elə sözlər var ki, onun bir neçə dəyişən adı da var. "herla" sözü belə sözlərdəndi, mə'nası "qozbel" deməkdir, amma qü zdü k, kü nkü n sözləri də işlənir və eyni mə'nanı bildirir. El arasında danışığda işlədilən "çəpik", "qadı-qadı", "böyü rsək", "ufax", "solux" Şərqi Anadolu türklərində də eynidir. Sadəcə burada bə'zi sözlər təhrif olunur. (Məs: "çəpik" əslində türkcə "çapuk" sözü ndəndir). Bayaq göstərdiyimiz sözlərin çoxu indi ancaq Türkiyə türkcəsində işlədilir. "Ufaq" (narın) "soluq" (nəfəs) qadı-qadı (qazı-qazı) anlamlarındadır. Türkiyə türklərində qazıya "qadı" deyilir.

Ağbabanın təbii-coğrafi şəraiti zəngindir, gözəldir. Siyasi taleyi bü tvövlü kdə Qərbi Azərbaycan türkü nü n taleyi ilə həmahəngdir. Belə ki, 1988-ci ildən sonra bu ərazilərdən yerli əhali olan türklər (azərbaycanlılar) son nəfərədək deportasiya olunmuşdur.

Sosial-siyasi məhrumiyyətlər türğyan edəndə, təbii ki, əhali öz təskinliyini sözdə axtarıb, mə'nəvi-ruhani, ədəbi-estetik ehtiyatlarından daha çox istifadə edib. Ağbabalılar da ən əski çağlardan tanrının, təbiətin və insanın gözəlliyini sözdə, sənətdə tərənnü m ediblər, mə'nəvi ehtiyaclarını onunla ödəyiblər. Ona görə də "Ağbaba folkloru"nda qədim dövrlərin sosial emosiyaları ilə yanaşı, son iki yüz ilin ruhi çırpıntıları, könlü l, qəlb və can ağrıları öz bədii ifadəsini tapıb.

Ağbaba folklorundan təqdim etdiyimiz bu antologiyada xalqımızın mə'nəvi dü nyasını tam dolğunluğu ilə ifadə edə bilən milli və məhəlli nü munələr toplanmışdır. Burada toplanan mətinlərə aşağıdakılar daxildir. Mifoloji mətnlər (o cü mlədən, mifoloji rəvayətlər), alqışlar, atalar sözləri və zərb-məsəllər, tapmacalar, yanıltmaclar, xalq deyimləri, rəvayətlər, lətifələr, nağıllar, aşıq rəvayətləri, qaravəllilər, dü zgülər, bayatılar, vəsfi-hallar, sanamalar, nanaylar, holavarlar, tırıncılar, aşıq şe'rləri (o cü mlədən, qoşma, gəraylı, təcnis), uşaq folklorundan nü munələr və s. Qeyd edim ki, təqdim edilən örnəklər zəngin regional spesifikaya malikdir və gələcəkdə hökmən mü stəqil tədqiqata cəlb olunmalıdır.

Bu antologiyada verilən holavarlar ilk dəfədir ki, nəqarətlə (oxunduğu kimi) yazıya alınıb. Holavarı məjgal (rəncbər) başlayar, hodaq davam etdirərdi. Holavarlar məjgallara, qız-gəlinə, öküzlərə, kotana deyilirdi. Qız-gəlinlərə deyilən holavarlardan bir örnəyə nəzər salaq:

Məjgal: qırmızı don bəri gəl,

Hasan qızı Pəri gəl.

Hodaq, ho de.

Hodaqlar: Hoo, hoo, hoo, hoo

Dördü nə ha, dördü nə ha, dördü nə ha, dördü nə ha.

Məjgal: sonra peşman olarsan,

Gəl incitmə əri, gəl.

Hodaq, ho de.

Hodaqlar: Hoo, hoo, hoo, hoo

Dördü nə ha, dördü nə ha, dördü nə ha, dördü nə ha.

Bu nü munədən görü ndü yü kimi hodaqlar ancaq oxuyurdular. Məjgalın dili ilə deyilən "hodaq, ho de" sözləri bir növ məjgala xəbərdalıqdı, yə'ni ökü zə diqqət elə, yer xərək (əkil-məmiş torpaq zolağı) qalmasın. Əkin prosesinin holavarlarla müşaiyə edilməsi işi xeyli yü ngü lləşdirir, əkinçilərin yorğunluğunu aradan qaldırırdı.

Ağbaba bayatılarında qəm-kədə, kövrək hisslər, müxtəlif çalarlarla göstərilir.

Məni vurdu ü ç ilan,

Yumurtası puç ilan.

Mənim kimi olmasın,

Zəmisə göy biçilən.

Məzə dursun,

Doldur ver, məzə dursun.

Dərdim çoxdu demirəm,

Ağzını közə, dursun.

*Böyü k dərd, ü zü ntü, qü ssə həmin bayatılarda hardandı?
Belə duyğuları yalnız və yalnız yurd həsrəti, el-oba itkisi ilə alı-*

şib-yanan insanların naləsi, fəryadı yarada bilərdi. Ağbaba kimi müqəddəs bir torpağın itkisi bu qəlbdağlayan poetik misraların yaranmasına, eldən-elə, dildən-dilə düşməsinə səbəb olmuşdur.

Ağbaba bayatılarında didərginlik, qəriblik, yurd itkisi motivləri daha çoxdur.

*Qocalıq betər gəldi,
Götürdü xətər gəldi.
Oldum qaçqın, didərgin,
Qəzavü -qədər gəldi.*

*Duman dağa uyandı,
Qəribə kim həyandı?
Dərdli olan nə çəkir,
O tanrıya əyandı.*

*Dərd əhli eşqinə bax,
Düşdü m həm peşinə bax.
Bizi saldı dərbədən,
Fələyin işinə bax.*

80 yaşlı İsgəndər baba ilə, Aşıq Qərib Hasanın bayatılarında qəribliyin yaratdığı böyük faciə - vətənsizlik öz əksini tapıb. Hər iki bayatıda eyni bir ovqat var: qəribin qəbri də qəribdi, kimsəsizdi.

Aşıq Qərib Hasanda:

*Eləmi qərib olar,
Ah çəkən qərib olar,
Qürbət eldə ölənün,
Məzarı qərib olar.*

İsgəndər babada:

*Düşdü hara güzarım,
Yurdsuz artdı azarım.
Qəribəm, dərd öldü rər,
Qərib olar məzarım.*

Ağbaba folklorunda mifoloji mətnlər öz rəngarəngliyinə və zənginliyinə görə başqa bölgələrdən ciddi şəkildə fərqlənməkdədir. Mifoloji mətnlərdə əfsanəvi varlıqlar (saraltmış, cin dəyişiyi, hal anası, vurgun, fəriştə, şeşə və b) öz əksini tapmışdır. Bunlardan cin dəyişiyi, fəriştə kimi mifoloji varlıqlara Azərbaycanın başqa regionlarından toplanmış mifoloji mətnlərdə çox nadir hallarda rast gəlinir. Həm də mifoloji mətnlərdə çoxlu əyələr (su əyəsi, astana cini, qaya cini, yer əyələri, dəyirman əyəsi, ağac əyəsi, ev əyəsi və b.) vardır. Bu mətnlərdən birində rast gəlinən "Kəsikbaş" motivi Şərqi Anadolu folkloru ilə daha yaxından səsləşir.

Tırnqlar vaxtilə Qarakilsə, İrəvan, Qafan, Dərələyəz, Ağbaba, Çıldır-Qars, Axılkələk yörələrində geniş yayılmışdı. Bu yer-yurdlarımızdan tırnqıya daha çox həssas olan ərazi Ağbabadır. Tırnqlar qoşmadan demək olar ki, çox az fərqlənir. Bu folklor nümunələri adətən üç bənddən ibarət olur, müəllifin adı çəkilmir. Tırnqlarda kövrək bir ruh, incə hisslər əsas motiv sayılır. Tırnqlarda üç mumi qayda belədir ki, birinci bəndin birinci misrasının əvvəlindəki bir və ya bir neçə söz o biri bəndlərin birinci misrasında təkrar olunur. Bu qayda dördüncü misralara da aiddir. Yəni birinci bəndin dördüncü misrası eynilə o biri bəndlərin dördüncü misrasında təkrar edilir. Tırnqlarda da yurd həsrəti, vətən dərdi, torpaq nisgili həmişə ön plandadır, başlıca motivdir. Bunlar Yetim Əsgərin bir tırnqısında özü nü daha qabarıq biruzə verməkdədir.

*Seşgin oldum qohum-qardaş içinnən,
Yola tüşdü m, gəldim oba köçü nnən,
Yurt həsrəti keşdi od təh içimmən,
O dağlardan bu dağlara gəlmişəm.
Seşgin oldum vətənimnən, elimnən,
Qonum-qonşu, köyü m çıxdı əlimnən,
Danışanda nalə qopur dilimmən,
O dağlardan bu dağlara gəlmişəm.*

*Seşgin oldum, yarımadım, gülmədim,
Qəzə məni qaraladı, bilmədim.
Üzü m daşmış bu qürbətdə ölmədim,*

O dağlardan bu dağlara gəlmişəm.

Dü zğü lər əsasən məişətlə bağlı, məşğuliyyətlə əlaqədar yaranmış folklor örnəklərindəndir və təbiü ki, çox vaxt bu motivləri özü ndə əks etdirir. Amma onların içərisində əski dü nyagörü şlərimizin izlərini saxlayan nü munələr də az deyil. "Dərviş", "Qələndəri", "Qaralı-ağlı baba", "Yalvarma", "Qara-ağın ağası" kimi dü zğü lər bu qəbildəndir. Bu dü zğü lərdə şamanizmlə, təsəvvü flə bağlı inancların, dini görü şlərin izləri açıq-aydın görü nməkdədir. Həmin folklor örnəklərindən aşağıdakı nü munələr dediklərimizi daha qabarıq təsdiqləməkdədir.

*Bizə hərəkət gəti,
Bizə bərəkət gəti.
Səni ərlər yanlasın,
Anlamıyan anlasın.
Duaları bol elə,
Ürəklərə yol elə.
Nurlat odanı, xanı,
Sofuluğun sultanı.*

("Qələndər")

*Qara-ağın əlində,
Kilit-bağın əlində.
Üç aləmin xanısan,
Könü llər sultanısan.
Mü şkü lü n yoxdu sənin,
Nurun nə çoxdu sənin.*

("Qaralı-ağlı baba")

Ağbaba folklorunda lətifələr çox geniş yayılmış janrlardan biri kimi diqqəti cəlb edir. Cinni Söyü n, Mahmud dayı, Toyçu Xəlil, Çoban Calal, Rusdam kimi baməzə, hazır cavab kişilərin bəzəmələri ağbabalılar arasında indi də yaşamaqdadır. Bu baməzə adamlar içərisində Mahmud dayı istər belə söhbətlərinin sayına, sanbalına görə, istərsə də öz bədii-estetik dəyərinə görə o biri zarafatçılardan fərqlənir, Molla Nəsrəddin ən'ənələrinin layiqli daşıyıcısı olan bu mü drik el ağsaqqalı olduqca geniş dü nyagörü şə malik bir adamdır, sinədəftərdir. Onun "Xırman səyi", "Atın xətrinə dəyif", "Sən vurmuşdun, o

da vurdu", "Eşşəyin it xasiyyəti" lətifələri özü nəməxsusluğuna və tərbiyəvi əhəmiyyətinə görə Molla Nəsrəddin lətifələrindən geri qalmır.

Lətifələrin birində göstərilir ki, bir nəfər kənd adamı Mahmud dayının hazırcavablığını yoxlamaq üçün suvarmağa apardığı inəklərdən birini "Mahmud" deyə çağıranda kişi özü nü itirməyib deyir:

– Adam dədəsinin adını inəyə qoymaz. Eşidən üstü nə gü-lər, a bala.

Oğlan utanıb başını aşağı salanda Mahmud dayı ona qayıdır ki:

– Yaxşı, utanma, get. Əmə, bir də inəyi elə çağırma.

Ağbaba ərazisi qədim zamanlardan saz-söz diyarı kimi tanınmış, Çıldır ərazisi qədimdən bir ərazidə, bir yerdə olduğundan burada el arasına yayılan aşiq havaları Çıldır aşiq havaları kimi tanınmışdır. Bu saz havaları Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrindəki saz havalarından seçilir. Bir az Göyçə, bir az da Borçalı saz havalarına oxşasa da, daha çox Urmiya aşiq havalarına yaxındır. Çıldır havaları içərisində sufi havaları və nanayılar da var. "Çıldır zinharısı", "Çıldır çuxurobası", "Sarı yaylıq", "Çalpapaq", "Köşəbaşı", "Urfani", "Tərcü manı", "Şörəyeli", "Ağbabayı", Ağbaba gözəlləməsi, "Çıldırı", "Aşıroğlu", "Daşdanoglu", "Atüstü", "Sürü ndürmə", "Qəza nişanı", "Dərbədəri", "Diyarbəkri", "Qurdoğlu", "Dəli hicranı" kimi çıldır havaları məlumdur. Təxminən 22-yə qədər sufi havası olsa da, ondan ancaq bir neçəsinin adı ("Ağam hey", "Göy atlı", "Sirri-sü bhani", "Rəhmanı") dövrü müzə qədər gəlib çatmış, nanayılardan isə ancaq üç hava ("Gəlin nanayı", "Ota" nanayı, "Aşiq Tüccarın nanayı") məlumdur. Təəssüflər ki, Çıldır saz havalarının xeyli hissəsi unudulmuş, yaddaşlardan silinmişdir. Bunun əsas səbəbi Qars müqaviləsindən sonra sərhədlərin bağlanması ilə əlaqədar Ağbaba, Çıldır və Qars arasında əlaqələrin qismən kəsilməsi, digər tərəfdən Çıldır ərazisində yaşayan aşıqların tədricən Anadoluya üz tutması ilə bağlı olmuşdur. Çıldır havaları Ağbaba ərazisində Aşiq Nəsim, Çorlu Məhəmməd, daha sonralar Aşiq İsgəndər Ağbabalı və Aşiq Paşa Göydağlı kimi el sənətkarları tərəfindən qorunub

muhafizə olunmuşdur.

1918-ci ildə erməni vəhşətindən dolayı Qoncalı, Sınıx, Mumuxan, Mustuxlu, Baxçalı, Söyüdlü, Çal və b. kəndlərin əhalisi elliklə Tü rkiyəyə - Qarsa pənah apardığından Ağbabanın tanınmış aşiq və el şairlərinin bir qismi (Aşiq Alışan, Aşiq Qəhrəman, Şair Yunus, Kəndirbaz Alı, Aşiq Məhərrəm və b.) öz dədə-baba yurdlarını tərk edib Qarsa üz tutmağa məcbur oldu.

Ağbabalı Şirəkli Həsən, Aşiq Qərib Hasan, Sofu Baba, Dədə Dərbədəri, Sofu Dədə, Qoca Alı, Şahverdi Qarapapaqoğlu, Aşiq Nəsim, Çorlu Məhəmməd, Aşiq Məhəmməd, Aşiq Heydər, Yetim Tapdıq, Yetim Əsgər, Xəstə Zərnişan, Gülbahar, Aşiq İsgəndər Ağbabalı, Aşiq Paşa Göydağlı kimi el sənətkarları Ağbabanın sazını-sözü nü eldən-elə, dildən-dilə salıb yaşatdılar. Ağbaba aşiq və el şairlərinin yaradıcılığında keçmiş Sovet quruluşuna dərin nifrət öz əksini tapıb. Aşiq Nəsimin "Var" adlı qoşmasında bunu aydın görmək mümkündür.

*Tü rk deyənin dil-dilçəyin kəsərlər,
Haqq deyəni boğazından asarlar.
Ər olanı dü z Sibirə basarlar,
Görən harda belə divan-dərə var?!*

*O mən gedən yoldan-izdən ot bitib,
Dərd əkilib, qəm yetişib, yad bitib.
Aşiq Nəsim, sənün dü nyan tez itib,
Gir məzara, ört üstünü, yerə var.*

Yetim Tapdıq şe'rlərinin birində Sovet hökumətini "gədə hökuməti" adlandırır.

*Gədə hökuməti, gədə töhməti,
Kü sdü rdü könlü mü cana gətirdi.
Kişilik, yaxşılıq çıxdı qəhətə,
Tanrı bu Soveti qana gətirdi?!*

Ağbaba aşiq və el şairlərinin yaradıcılığında erməni vəhşəti də öz əksini tapıb. Erməni vəhşətini öz gözü ilə görən öksü zlü Aşiq Məhəmməd belə yazır:

*Ölü lərin sayı yoxdu, sağ hanı?
Kim bulacax seldə-suda axanı?
Ey mü səlman, dərd tapıbdı yaxanı,
Tab eyləyim, necə dözü m bu dərdə?!*

*Çorlu Məhəmməd də yanıqlı bir dillə ermənilər tərəfindən
qohum-əqrəbasının qırılmasından söz açır.*

*Qohum-qardaş qırılıbdı,
Qanlar axıb durulubdu.
Nahaq divan qurulubdu,
Qan ağlayır dilim mənim.*

*Ağbaba ağız ədəbiyyatında önəmli yer tutan janrlardan biri
də aşiq rəvayətidir. Bu kitabda xeyli aşiq rəvayətləri ("Aşix
Şenniyyənin Mumuxan səfəri", "Pəhlivan Ağaynan Çələbi
pəhlivanın görüşməyi", "Aşiq Nəsinin İrşidi səfəri", "Hax-
verdi Qarammədəoğlunun əhvalatı", "Novruz", "Yetim
Tafdiğin pendir-yağ əhvalatı", "Qara Əyyarın Uz Hasanın
görülməsi" və b.) toplanmışdır. Bu aşiq rəvayətlərindən "Aşix
Nəsinin Çivinniyə gəlif Usda Allahyanı tərif eləməsi"ndə
göstərilir ki, yolda Alaşa (Aşiq Nəsinin adı) sahibini incidir.
Aşiq Nəsinin acıqlansa da Alaşanı qamçılarmır, "tərifləyir".
Həmin qoşmada atın bütün pis vərdisləri duzlu-məzəli bir dillə
təsvir edilir:*

*Genə nə oldu ki, tutdu tərsliyin,
Ayırdan, köhləndən qoçax Alaşa.
Halsızsan, ayağın qatdanır, nədi?
Olufsan laf betər naçax, Alaşa.*

*Göyçək yeriyyərsən addımbaaddım,
Bəs niyə duruxdun, mənzilə çatdın?
Səni sınıx gördü m, dərdim unuttum,
Girli olmaq sənə yasaq, Alaşa.*

*Yolda saman olmur, onu az ara,
İnsaf et, məni də salma azara.*

*Yoxsa göyçək atsan gəldin nazara?
Nazarlı gözlərə bıçaq Alaşa.*

"Yetim Tapdığıın pendir-yağ əhvalatı"nda göstərilir ki, Yetim Tapdıq Gü mrü və satmağa bir az yağ-pendir aparır. Orada oğrular onun ü midini puça çıxarır, nəyi varsa oğurlayıb aparırlar. Kişi əliboş arvad-uşağın yanına qayıdacağından bərk narahat olur. Həmin rəvayətdəki "Qara baxtım" adlı qoşma təkcə onun özü nü n deyil, bü töv bir millətin sonsuz dərdi, kədəri kimi ü mamiləşdirilir. Bu narahatlıq qəm-kədər dolu bir rəvayətə çevrilir.

*Üzü n qara olsun, bir gü n sən də qalx,
Qolumdan bir yapış, ay qara baxtım.
Mənə canın yanmır, uşağı dü şü n,
Arvadı da ü stə say, qara baxtım.*

*Əlinə gələni yox eləyirsən,
Diğani-doydurub tox eləyirsən.
Gü cü n mənə çatır, "xox" eləyirsən,
Vermirsən bir qismət, pay, qara baxtım.*

*Tapdığıın canını yığdın boğaza,
Arvad-uşaq necə çıxacaq yaza?
Başıma gətirdin olmazın qəza,
Heç mənə vermədin hay, qara baxtım.*

* * *

Topluya daxil olan mətnlərdə dil baxımından iki ü slub nəzərə çarpır. Ədəbi dil normalarına yaxın mətnlər ziyalılar tərəfindən toplanmışdır. Əksər mətnlər isə birbaşa söyləyicilərdən yazıya alındığı ü çü n onlarda xalq damışıq tərzində aha çox qorunmuşdur.

Ağbabalıların mənəvi dü nyasını, ruhunu və azadlıq ideyasını, İnsan və dü nya mü nasibətlərində reallaşan estetik idealarını daşıyan xalq yaradıcılığı, ağız ədəbiyyatı mü kəmməl sənət nü munəsi kimi milli və bəşəri dəyərləri özü ndə ehtiva edir. Xalqın sevinci və kədəri, vü salı və həsrəti, nisgili və kədəri,

gü lü şü və göz yaşı bu nü munələrdə öz əksini tapıb. Ağbaba folklorunun mədəni-mənəvi dəyəri nədirsə, ağbabalının da mənəvi-estetik, ədəbi-fəlsəfi statusu odur.

Ağbaba bölgəsi (Amasiya rayonu) də qü rbətdə qalan vətənlərimizin bir hissəsidir, əsarətdə qalan yurd yerimizdir. Şü bhə etmirəm ki, folklorumuzun geniş miqyasda öyrənilməsi, folklor işinin müqəddəs mahiyyət daşması və bu işin dövlət səviyyəsində dəstəklənməsi ilə genişlənməsi xalqımızın ruhi-mənəvi dünyasında böyük tərəqqini təmin edəcək. Ruhu və mənəviyyəti yüksələn xalqın yurd yerləri əsarətdə qalmayacaq - mən buna inanıram!

*HÜSEYN İSMAYILOV
f.e.n., dosent.*